

Владислав Верстюк

Ризький мирний договір 1921 р. і завершення боротьби за Українську Народну Республіку

У статті розглядається історичне значення Ризького мирного договору в контексті історії Української революції 1917–1921 рр. Досліджуються перипетії внутрішнього перебігу революційних процесів та їх взаємозалежність з українським визвольним рухом. Особлива увага приділена аналізу зовнішніх чинників — Польщі та радянської Росії — на завершальній стадії боротьби за Українську Народну Республіку.

В статье рассматривается историческое значение Рижского мирного договора в контексте истории Украинской революции 1917–1921 гг. Исследуются перипетии внутреннего хода революционных процессов и их взаимосвязь с украинским освободительным движением. Особое внимание уделено анализу внешних факторов — Польши и советской России — на завершающей стадии борьбы за Украинскую Народную Республику.

In the article the historical value of the Riga peaceful agreement is examined in the context of history of Ukrainian revolution 1917–1921 the peripeteias of internal motion of revolutionary owls and their interdependence are Investigated with the Ukrainian liberation movement. The special attention is spared to the analysis of external factors — Poland and soviet Russia — on the finishing stade of fight for Ukrainian Republic of People's.

Ризький мирний договір не оминула увага сучасних українських істориків¹. Як правило, він розглядається в контексті зовнішньополітичних, передусім українсько-польських відносин, історії дипломатії, при цьому досліджується політична боротьба впродовж переговорного процесу та його хід, склад

переговорних груп, аналізується підсумковий документ. В найзагальніших оцінках українські історики називають Ризький мир «четвертим поділом України» або «ризьким Андрусово», роблячи наголос на те, що 18 березня 1921 р. у Ризі українські землі без згоди на те самих українців були вдруге поділені між Росією та Польщею, а Україна була об'єктом, а не суб'єктом договору. Набагато менше уваги приділяється наслідкам, які мав Ризький пакт, його впливу на подальшу зміну співвідношення політичних сил та громадських рухів, що протягом декількох попередніх років вели боротьбу за владу в Україні, на хід і завершення Української революції. Саме цей аспект передбачається висвітлити у пропонованій статті.

Насамперед стисло відтворимо в головних рисах схему розвитку Української революції в 1917–1920 рр., позначимо чинники її внутрішнього розвитку та зовнішнє силове поле, яке не просто впливало на перебіг українських подій, а ставало визначальним у певних поворотних моментах.

За вихідну точку візьмемо березень 1917 року, коли після падіння російського самодержавства, вибухнув могутній національно-визвольний рух, який на декілька років визначив характер революційних подій в Україні, мав достатньо сильний вплив на події в Росії, а сьогодні сучасною українською історіографією інтерпретується як Українська революція 1917–1921 рр., тоді як російська історіографія розглядає ці події переважно в контексті Російської революції.

Національна проблема, загнана старою царською владою під час Першої світової війни у глухий кут заборон та переслідувань, після падіння самодержавства перетворилась в масовий рух. Його очолила Українська Центральна Рада, створена національною інтелігенцією на початку березня 1917 р. і переобрана на початку квітня на Всеукраїнському національному конгресі. Діяльність УЦР нерозривно пов'язана з особою М. Грушевського, видатного історика, українського громадсько-політичного діяча початку ХХ ст. Грушевський не тільки очолив Центральну Раду, він же сформулював стратегічні завдання українського

руху: в результаті революції Україна повинна отримати національно-територіальну автономію в складі перетвореної у федерацію Російської держави. Гасло національно-територіальної автономії було гаряче підтримане українцями і стало програмою діяльності Центральної Ради. Уже в перший день роботи Всеукраїнського національного конгресу його делегати одностайно оголосили, що «тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, котрі живуть на українській землі»². Для реалізації цієї програми УЦР намагалася тісно взаємодіяти з Тимчасовим урядом, активно підтримувала його в перші місяці революції, але не знайшла очікуваного взаєморозуміння. Тимчасовий уряд відкладав під різними приводами рішення української проблеми на майбутнє, до Всеросійських Установчих зборів, з визначенням дати проведення яких теж не хотів поспішати. Починаючи з червня 1917 р. стосунки Тимчасового уряду і Центральної Ради неодноразово загострювалися, хоч в цілому їх охарактеризується як непевний ситуативний компроміс без відкритої війни, але і без миру.

Початок загострення стосунків можна пов'язати з відмовою уряду на пропозиції та прохання УЦР щодо впровадження автономії та проголошенням УЦР 10 червня 1917 р. Універсалу з намірами самостійно запровадити автономію. Безумовно, революційний по формі та змісту Універсал збував величезний інтерес й різноманітні рефлексії та реакції в громадських і політичних колах Росії. Як вважають нині деякі російські історики, він став причиною дестабілізації політичного становища. Але справа полягала в тому, що ситуація в Росії і так була далекою від стабільності, досить висока соціальна напруга в країні мала тенденцію до наростання, уряд виявився безсилим щось зробити для її пом'якшення, він відмовився принципово вирішити проблему державного перелаштування Росії після падіння самодержавства, як і національну проблему. Ці гострі, пекучі суспільно-політичні виклики уряд відкладав на майбутнє. Це, по суті, означало прагнення російського політичного

і державного істеблішменту зберегти Росію централізованою, єдиною неподільною. Універсал Центральної Ради став передвісником неминучої децентралізації Росії у випадку її перетворення в демократичну країну. В ході непростих стосунків з Тимчасовим урядом в Центральній Раді міцніло розуміння необхідності відновлення української державності.

Досить швидко після жовтневого перевороту в Петрограді, 7 листопада, Центральна Рада проголосила створення Української Народної Республіки в складі оновленої федеративної Росії, висловилася за створення однорідного соціалістичного уряду Росії та одночасно засудила дії більшовиків. Стратегія українців не була чимось унікальним. Жовтневий переворот прискорив політичну дезінтеграцію Росії. Відсутність сильної центральної влади порушила баланс відцентрових і доцентрових сил на користь перших, зумовивши створення на величезних територіях регіональних урядів та проголошення автономних державних утворень. У листопаді 1917 р. Білоруська Рада в «Грамоті до білоруського народу» дала негативну оцінку більшовикам Петрограду і підтримала Комітет порятунку батьківщини і революції, створений в Ставці верховного головнокомандуючого. Союз об'єднаних горців Кавказу покликав до життя уряд Гірської республіки, а в грудні 1917 р. — Терсько-Дагестанський уряд. 29 листопада в Уфі татарські Національні збори заснували Урало-Волзькі штати. В грудні загальноказахський з'їзд проголосив на території Казахстану (тоді Киргизії) Алаську автономію і обрав партійно-урядовий центр «Алаш-орда». Надзвичайний загальносибірський обласний з'їзд у Томську схвалив рішення про автономію Сибіру. Були створені також Кримсько-Татарський національний, Військо-Донський та Кубанський крайовий уряди.

На думку Нормана Дейвіса, сутністю Російської революції 1917 р. був розпад імперії. Британський історик називає його не тільки наслідком, але і однією з причин революції: «Російський цар втратив підтримку своїх неруських підданих задовго до того, як більшовицька диктатура остаточно укріпила їх

прагнення відділитися від Росії»³. Дуже важлива для розуміння подій наступних років остання ремарка про більшовицьку диктатуру. В період боротьби з Тимчасовим урядом Ленін використовував українську карту для критики уряду, вимагав від нього поступок українцям, звинувачував Керенського у недемократичності. Але захопивши владу в Петрограді і не бажаючи поступитися нею іншим політичним силам, більшовики на початку грудня 1917 р. у різкій неконструктивній формі поставили ультиматум Центральній Раді, звинуватили її в контрреволюційності. У випадку неприйняття вимог ультиматуму протягом 48 годин РНК оголошував Центральну Раду «в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні»⁴.

Принизлива, неприйнятна для Центральної Ради форма ультиматуму очевидно була необхідна Раднаркому для збройного втручання у внутрішні справи України. Це засвідчив у «Записках о гражданской войне» Володимир Антонов-Овсієнко: «Зіткнення з Радою було абсолютно невідворотним, і при мені тов. Криленко, за вказівкою Смольного, відправив у Київ (...) ультиматум»⁵.

Ультиматум 4 грудня поклав початок першій українсько-більшовицькій війні. Український уряд не очікував такого перебігу подій. Проіснувавши всього декілька тижнів, він не встиг створити власних повноцінних збройних сил, а головне — морально не був готовий до внутрішньої війни. Більшовицький наступ на Україну став причиною швидкого проголошення УНР самостійною незалежною державою в січні та підписання в лютому 1918 р. у Бресті дипломатами УНР мирного договору з країнами Четверного союзу, а згодом — використання німецьких та австро-угорських військ для боротьби з більшовиками. Уже в березні 1918 р. Центральна Рада повернулася до Києва, а більшовики були витіснені за межі України. У Брестському мирному договорі, підписаному Радянською Росією з країнами Четверного союзу 3 березня 1918 р., більшовики зобов'язалися визнати УНР суверенною державою, укласти з нею мирний

договір і провести розмежування територій. Одначе вони ніяк не хотіли змиритися з такою геополітичною реальністю, котра ставила під загрозу плани розгортання світової революції. В цих планах Україна розглядалася як зручний плацдарм для руху в Європу. Ну і звичайно ресурсна база України, в першу чергу продовольчі запаси, робили її об'єктом посиленого притягання.

Літом 1918 р. більшовики провели під Москвою І з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. За ухваленим статутом ця партія була складовою частиною РКП(б). Фактично це означало, що більшовики нелегально почали формувати в своїх рядах структуру, якій відводилась роль української політичної сили. Її мета була сформульована доволі однозначно: «боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки на шляху до утворення всесвітньої пролетарської комуни»⁶. Однією з ідеологем, зафіксованих у резолюціях з'їзду, було твердження про те, що «самостійна Україна в умовах нинішнього світового господарства неможлива». Своїм головним завданням партія визначала підготовку збройного повстання. Так, українсько-більшовицький конфлікт після завершення Першої світової війни отримав новий розвиток і з цього часу великою мірою став визначати характер подій в Україні в наступні три роки.

11 листопада 1918 р. Рада Народних Комісарів РСФРР зобов'язала Реввійськграду республіки протягом 10 днів підготувати війська для походу в Україну. Для інтервенції 17 листопада спільним рішенням ЦК РКП(б) і РНК РСФРР був створений керівний орган під назвою «Реввійськрада групи військ Курського напрямку». До цієї ради увійшли В. Антонов-Овсієнко, Й. Сталін та В. Затонський. В кінці грудня група військ Курського напрямку нараховувала близько 22 тис. бійців.

3 січня радянські російські війська захопили Харків, а на наступний день наказом Реввійськгради РСФРР група військ Курського напрямку була перейменована в Український фронт,

перед котрим ставилося завдання просуватися в двох напрямках: на південь через Харків-Донбас і на Київ, вийти на лінію Дніпра і закріпитися в найважливіших містах Подніпров'я: Києві, Черкасах, Кременчузі, Катеринославі, Олександрівську. До середини лютого 1919 р. завдання було виконане. До початку квітня 1919 р. війська Українського фронту, поповнені українськими повстанськими загонами, взяли під свій контроль більшу частину території України. Таким чином Україна вдруге опинилася під радянсько-більшовицькою владою.

Ще 28 листопада 1918 р. за вказівкою ЦК РКП(б) у Курську був створений Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. До січня він перебував у містечку Суджі на російській території неподалік від українського кордону, а потім перебазувався в Харків. В. Ленін у конфіденційному листі до командувача Червоної армії І. Вацетіса так пояснював формування цього і аналогічних з ним урядів: «... обстоятельство имеет ту хорошую сторону, что отнимает возможность у шовинистов Украины, Литвы, Латвии, Эстляндии рассматривать движение наших частей как оккупацию и создает благоприятную атмосферу для дальнейшего продвижения наших войск. Без этого обстоятельства наши войска были бы поставлены в оккупированных областях в невозможное положение, и население не встречало бы их как освободителей»⁷.

Як бачимо, у вузькому колі прибічників Ленін не приховував факту інтервенції України російськими військами. Не приховував залежний характер Українського радянського уряду і його голова Християн Раковський.: «1. Временное рабоче-крестьянское Правительство Украины создано по постановлению ЦК РКП, является его органом и проводит все распоряжения и приказы ЦК РКП безусловно. 2. Временное рабоче-крестьянское Правительство Украины, не будучи, по существу, самостоятельным, не создавало и не собирается создавать своего независимого командования, назвав Реввоенсовет группы Курского направления «Реввоенсоветом Украинской советской армии» исключительно для того, чтобы можно было говорить о

Советской армии Украины, а не о наступлении российских войск, т.е. продолжать ту политику, которая начата была образованием Временного рабоче-крестьянского Правительства Украины.

Это переименование отнюдь не означало и не означает никакого изменения по существу, тем более, что личный состав одного Реввоенсовета определен не нами, а центральным учреждением РСФСР и негласно он является тем же самым Реввоенсоветом группы войск Курского направления, получившим только иную вывеску для Украины»⁸.

6 січня 1919 р. Україну декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України було проголошено **«Українською Соціалістичною Радянською Республікою»** (УСРР). Незважаючи на те, що Україна офіційно отримала статус незалежної «Радяської республіки», вже 25 січня уряд Раковського декларував необхідність об'єднання УСРР з РСФРР на засадах соціалістичної федерації. Природно, що і політика, яку проводив уряд Раковського в УСРР, практично нічим не відрізнялася від політики уряду РСФРР, більше того, вона була її старанною копією. В цілому її можна визначити як спробу безпосереднього запровадження комуністичних відносин (пізніше, заднім числом її назвали «воєнним комунізмом»), в результаті якої націоналізована промисловість практично припинила роботу, відбувся розрив економічних зв'язків між містом і селом. Особливо радикальне незадоволення «воєнним комунізмом» охопило українське селянство. Воно однозначно не прийняло політику колективізації та одержавлення в сільськогосподарському виробництві, а також спроби влади запровадити хлібну монополію та продрозкладку. Весною 1919 р. селянство організувало збройний опір більшовицькій владі. Масовий антикомуністичний повстанський рух став важливим фактором українських реалій 1919–1921 рр.

Офіційна більшовицька ідеологія називала цей рух виключно куркульською контрреволюцією. Поняття «куркуль», яке не мало чіткого соціального і економічного визначення та змісту,

частіше всього використовували як політичний жупел у боротьбі з селянством. Квітневий (1919) пленум ЦК КП(б)У визначив найважливішим завданням партії «нещадне придушення куркульської контрреволюції»⁹. Для цього в квітні було залучено 21 тис. бійців та командирів Червоної армії, створено спеціальний Внутрішній фронт. Фактично боротьба з повстанським рухом мало чим відрізнялася від фронтових дій регулярних частин. У придушенні селянських виступів брали активну участь піхота, кіннота, артилерія і навіть кораблі Дніпровської флотилії, які неодноразово обстрілювали з гармат повсталі села.

17 липня Рада робітничо-селянської оборони УСРР видала постанову «Про придушення куркульських і білогвардійських заколотів на селі», в якому були передбачені надзвичайні методи боротьби: кругова порука, військова блокада, взяття заручників, накладення контрибуцій, виселення сімей керівників повстань. Однак навіть ці дії не тільки не утихомирили село, а ще більше посилили його спротив. У перших двох декадах липня 1919 р. органи НКВС зареєстрували 207 антикомуністичних виступів на території УСРР. Чимало з них мали масовий характер. Так, загони отамана Гончара у Васильківському повіті нараховували до 8 тис. повстанців, а отамана Зеленого — близько 12 тис. У повстанні в середині травня в Подільській губернії брало участь до 20 тис. осіб. Виступ отамана Григор'єва паралізував радянську владу практично на більшій частині Правобережної України. Селянство рішуче повстало проти спроби реорганізувати його життя на засадах комуністичної ідеології. Засилля радянсько-партійних функціонерів в органах центральної та місцевої влад, нехтування національними особливостями України сприймалось теж різко негативно, як і антирелігійна пропаганда та агітація.

Уряд УНР весною—літом 1919 р. покладав великі надії на підтримку селянства. З окремими отаманами велися переговори, намічались плани спільних дій. Частково вони були реалізовані. Масовий повстанський антикомуністичний рух

став однією з головних причин падіння радянської влади в Україні влітку 1919 р.

Армія УНР у серпні вела успішні наступальні дії на Правобережній Україні, й 30 серпня її передові загони увійшли до Києва. В цей час на Лівобережжі в боротьбі з більшовиками успіху досягли денікінці. Голова Директорії УНР Симон Петлюра сподівався, що спільними діями, дотримуючись холодного нейтралітету, можна буде остаточно розбити більшовиків. Він очікував, що природною демаркаційною лінією між білими та унерівцями стане Дніпро. Проте ці очікування не виправдалися. Через декілька годин після заняття Києва частинами армії УНР у місто увійшли білогвардійські частини генерала Миколи Бредова. Одразу ж спалахнув конфлікт. Після ультимативних вимог білих війська УНР залишили Київ. Так виник новий епіцентр напруги, причиною якого було українофобство Антона Денікіна. Відповідно і з української сторони почало формуватись вороже ставлення до білих. 24 вересня Директорія спеціальною декларацією оголосила війну денікінцям і заклікала всіх українців, «кому дорога демократична єдина соборна Українська Республіка»¹⁰, до вирішального останнього бою з ворогом. За декілька днів до цього, 20 вересня, в Жмеринці між командуванням армії УНР та штабом Революційної повстанської армії України (махновців) було підписано угоду про спільну боротьбу з добровольцями.

З 26 вересня на Правобережній Україні розгорнулися бої між армією УНР і білогвардійцями, якими командував генерал Яків Слащов. 25 жовтня частини армії УНР почали втрачати боєздатність із-за епідемії тифу, браку зброї та амуніції.

Вище політичне керівництво УНР розуміло, що в ситуації, яка склалася, власними силами вистояти у війні з червоними та білими нереально, потрібно шукати союзника для спільної боротьби. Ще на початку 1919 р. Директорія намагалася налагодити діалог з Антантою. Остання не могла пробачити українцям Брестського мирного договору з країнами Четвертого союзу.¹¹

У боротьбі з більшовиками Антанта підтримала лідерів білого руху. В цих умовах у Симона Петлюри практично не було особливих можливостей для політичного маневру в пошуку союзників у боротьбі за незалежність України. Його надії були пов'язані з відновленою 1918 р. польською державою, яка в силу історичного досвіду і червону, і білу Росію розглядала як реальну загрозу своїй незалежності, тому сама була зацікавлена в потенційних союзниках. Але і українсько-польські відносини не виглядали безхмарними. Утворення нових незалежних національних держав у Центральній Європі після завершення Першої світової війни супроводжувалось міжетнічними конфліктами за території пограниччя чи території спільного проживання різних народів. Класичним прикладом такої боротьби стала Східна Галичина. Українці проголосили в кінці жовтня 1918 р. про створення Української держави на території Галичини, Буковини і Закарпатської України (в листопаді новопроголошена держава отримала назву Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). 1 листопада українські воєнні формування взяли під свій контроль Львів. Поляки швидко організували збройний опір і за якийсь час оволоділи Львовом. Так почалась українсько-польська війна, яка тривала до середини літа 1919 р. і завершилася перемогою польської армії. Рада десяти Паризької мирної конференції 25 червня дозволила польській армії вести наступальні операції до лінії р. Збруч.

Українська галицька армія, вище керівництво ЗУНР змушені були 16–18 липня евакуюватися на правий берег річки Збруч, на територію УНР. Ще в січні 1919 р. УНР и ЗУНР підписали в Києві об'єднавчий договір про створення єдиної соборної української держави, але реального об'єднання не вийшло. Керівників УНР і ЗУНР різнили суттєві суперечності у визначенні стратегії державного будівництва, у формуванні внутрішньої і особливо зовнішньої політики. Особливу гостроту мало польське питання. Спроби голови Директорії Симона Петлюри налагодити стосунки з головою Речі Посполитої II Юзефом Пілсудським викликали відверте невдоволення диктатора ЗУНР

Євгена Петрушевича. Сен-Жерменський мирний договір 10 вересня 1919 р. поміж Антантою та Австрією констатував розпад Австро-Угорської імперії, а також зафіксував право Румунії на Буковину, Чехословаччини — на Закарпаття, одначе сувереном Галичини була визначена Антанта, Польща отримала лише тимчасовий мандат на управління краєм. Ця обставина давала керівникам ЗУНР надію на продовження боротьби, і вони намагалися знайти її нові форми.

6 листопада на станції Зятківці за вказівкою командуючого УГА генерала Мирона Тарнавського було підписане перемир'я між Збройними силами півдня Росії та Українською галицькою армією. Наказом диктатора ЗО УНР ця сепаратна і таємна угода відмінялась, а генерал Тарнавський був відданий під суд. Але початок був покладений. Вже 12 листопада диктатор ЗО УНР Євген Петрушевич скликав у Кам'янці-Подільському нараду представників галицьких політичних і громадських організацій, Директорії та уряду УНР, на котрому заявив, що створення самостійної України нереальне і треба йти на домовленості з Денікіним. 16 листопада Петрушевич і уряд ЗО УНР залишили Україну, взявши курс на Відень. Призначений командуючим УГА генерал Осип Микитка підписав в Одесі нову угоду з денікінцями, за якою Галицька армія переходила в повне розпорядження головнокомандуючого Збройними силами півдня Росії.

Такий оберт справ поставив армію УНР у безвихідне становище, вона вимушена була ліквідувати фронтові операції і перейти до партизанських способів дії. Петлюра та його найближче оточення виїхали до Польщі, з керівництвом якої восени 1919 р. велись інтенсивні попередні переговори. 2 грудня 1919 р. дипломатична місія УНР офіційно згодилася з вимогами польської сторони продовжувати переговори, виходячи з факту визнання кордону між двома державами по р. Збруч.

Між тим, розгромивши білу армію Денікіна, більшовики на початку 1920 р. відновили в Україні радянську владу. Незважаючи на декларовані наприкінці 1919 — початку 1920 рр.

зміни в національній та земельній політиці щодо України, сутність більшовицької диктатури залишилась незмінною. Українська державність в УСРР мала суто формальний характер. Особливе місце в системі радянської влади займали репресивні органи. 12 травня 1920 р. в УСРР було запроваджене надзвичайне становище, в зв'язку з чим ВУЦВК надав ЧК право позасудових репресій. У 1920 р., як і в попередньому, застосовувались надзвичайні методи господарювання. Жорстко обмежуючи товарно-грошові відносини, державні органи широко впроваджували позаекономічні методи. «Военно-комуністична» політика розоряла село. Хліб у селян примусово відбирали. Не дивно, що в селах України ширилося відкрите незадоволення. В кінці весни 1920 р. воно знову виросло в масовий повстанський рух, який набрав загрозливих для радянської влади масштабів. За рішенням політбюро ЦК РКП(б) 5 травня 1920 р. в Харків, тоді столицю УСРР, прибув Фелікс Дзержинський. Як начальник тилу Південно-Західного фронту він мав завдання ліквідувати повстанський рух. Але особливих успіхів не досяг. У липні 1920 р. в Україні нараховувалось 200–250 повстанських загонів. Особливого розмаху набрав махновський рух. У вересні 1920 р. чисельність повстанської армії досягала 20 тис. бійців. Її керівник Нестор Махно користувався великим авторитетом серед селян. «Тот факт, что Махно еще существует, тот факт, что он, вопреки всем нашим усилиям, и до сих пор не уничтожен, а начинает рейд, который охватывает четыре губернии (Екатеринославскую, Донецкую, Харьковскую, Полтавскую), объясняется не столько гениальностью Махно, сколько поддержкой села. Он разгуливает среди него со своей бандой»,¹² — інформували чекісти радянське і партійне керівництво.

Нестабільність політичної ситуації в Україні, а разом з тим і в Радянській Росії, зростання напруженості поміж суспільством і «пролетарською диктатурою» давали новий шанс Симону Петлюрі для продовження війни з більшовизмом, але на цей раз за підтримки польського союзника.

22 квітня 1920 р. після важких переговорів у Варшаві був підписаний договір між УНР та Польщею, за яким остання визнавала «Директорію незалежної Української Народної Республіки на чолі з Головним отаманом Симоном Петлюрою верховною владою УНР». Польський уряд брав на себе зобов'язання не укладати жодних угод з третіми країнами, вороже налаштованими до УНР. За це довелося заплатити чималою частиною української території. До Польщі відходили Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, частина Полісся та сім з дванадцяти повітів Волині. Польща визнавала за УНР право на територію між Збручем і Дніпром, тобто в межах польських кордонів 1772 р. Договір не окреслював східних кордонів УНР, котрі повинні були бути установлені в результаті завершення війни з Радянською Росією і окремого українсько-російського договору. Отже, керівництву УНР довелось зробити важкий вибір в бік територіальних поступок Польщі для того, щоб отримати можливості й засоби для продовження збройної боротьби проти більшовизму.

Варшавський договір окрім політичної конвенції мав ще і військову, котра була підписана за декілька годин до початку спільних військових дій проти більшовиків. Згідно з нею 25 квітня 1920 р. об'єднані збройні сили Польщі та УНР почали так званий Київський похід під гаслом «За нашу і вашу свободу!». Для участі в цьому поході українська сторона повинна була отримати від польського союзника необхідну зброю, амуніцію одяг для трьох своїх дивізій. На звільненій від ворога українській території уряд УНР мав право поступово організовувати свою адміністрацію і продовжити набір в армію УНР. Навзаєм українська сторона брала на себе зобов'язання по утриманню польської армії на своїй території. Передбачалося, що до осені польська армія після успішного завершення війни зможе передати всю повноту влади уряду УНР і повернутись в Польщу. З часом передбачалося підписати ще й фінансово-господарчу та залізничну конвенції.

Спільні військові дії розгортались стрімко і спочатку досить успішно. Протягом трьох днів союзникам удалося захопити Житомир, Малин, Козятин, Бар, Жмеринку, Вінницю. Однак XII і XIV червоні армії не були знищені, їм вдалося відступити за Київ та в напрямку Одеси. Це означало, що стратегічна мета війни — повний разгром червоної армії на Правобережній Україні і вступ в переговори з Москвою на правах переможців — так і не була досягнута — Юзеф Пілсудський був переконаний, що більшовики не залишать Київ без оборони, тому він на декілька днів призупинив наступ, даючи своїм військам час на зосередження навколо української столиці. Фактично, більшовики використали цей час для проведення евакуації на лівий берег Дніпра.

В результаті 7 травня розвідка польської армії та авангардні підрозділи без бою дісталися центру Києва на трамваї. Наступного дня в місто увійшло 10 полків 3-й польської армії. 9 травня на честь завершення Київської операції в місті відбувся військовий парад, в якому поряд з польськими військами брала участь 6-та стрілецька дивізія армії УНР. Влада в Києві змінилася в п'ятнадцятий раз від початку революції.

На початок польсько-радянської війни збройні сили УНР були представлені двома дивізіями. За польської підтримки зимою 1920 р. у Брест-Литовську формувалась 6 стрілецька дивізія під командуванням підполковника Марка Безручка. На кінець квітня вона складалася з двох бригад, в ній нараховувалось близько 100 старшин і понад тисячу козаків. Дивізія брала участь у Київському поході в складі 3-ї польської армії.

У районі Кам'янця-Подільського, який перебував під польським контролем, з лютого 1920 р. формувалась 2-га (майбутня 3-тя Залізна) стрілецька дивізія під командуванням полковника Олександра Удовиченка. В ній налічувалось близько 350 старшин та тисячі козаків). Оперативно вона підпорядковувалась 6-й польській армії, 27 квітня дивізія зайняла Могилев-Подільський. 6 травня вона зустрілася з партизанською армією «зимового походу», яка завершила рейд по тилах більшовиків

(близько 500 старшин і 4 тис. козаків під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка). Протягом травня в районі Бердичева — Могилев-Подільського йшла робота по реорганізації та поповненню армії УНР. 29 травня Генштаб армії УНР затвердив штати 6 стрілецьких дивізій. Після мобілізації, проведення якої гальмувалось польськими союзниками, армія УНР на середину червня нараховувала близько 2,5 тис. старшин і понад 17 тис. козаків.

Оговтавшись після відступу, більшовицька червона армія перейшла у контрнаступ і перехопила стратегічну ініціативу. Це сталося 14 травня на Західному фронті в Білорусії. Хоча польській армії вдалося до 8 червня відновити статус-кво, зупинивши червоних на лінії річки Березини, ціною цього успіху стало ослаблення сил Українського фронту. Червоні скористалися цим і вже 27 травня вдалися до спроби прорвати українсько-польську оборону. 5 червня в районі Самгородка-Сквири, на стикові 3-ї та 6-ї польських армій, кіннота Семена Будьонного прорвала фронт у глибину на 20 км. 7 червня вона здійснила наліт на Житомир та Бердичів, у зв'язку з чим 10 червня 3-тя польська армія була змушена залишити Київ. Армія союзників почала відступ на захід.

13 липня армія УНР відійшла за Збруч, протягом двох тижнів вона вела оборонні бої на лінії цієї річки. 26 липня командуючий української армії генерал Омелянович-Павленко змушений був віддати наказ про відступ за Серет, а 18 серпня армія УНР відійшла на західний берег Дністра.

Треба сказати, що Польща в цей час перебувала в стані глибокої економічної та фінансової кризи. Власними силами без допомоги країн Антанти вона не могла успішно продовжувати війну. Природно, що і армія УНР не могла розраховувати на особливі успіхи.

У середині серпня в Мінську почались радянсько-польські переговори про перемир'я. Про їх початок Симона Петлюру не було навіть поставлений до відома. Узнавши про них з польської преси, він був змушений апелювати до Юзефа Пілсуд-

ського з проханням не втрачати контакти з українським командуванням. Як згадував один з видних українських політиків того часу Ісаак Мазепа, неподалік від Бучача в штабі Петлюри відбулась нарада, в якій взяли участь сам Симон Петлюра, прем'єр Вячеслав Прокопович, командуючий армією Михайло Омелянович-Павленко, Ісаак Мазепа та Юрій Тютюнник. Присутніх хвилювало, що робити в тому випадку, якщо поляки укладуть з більшовиками перемир'я. Командуючий генерал Омелянович-Павленко досить стримано оцінював сили власної армії і вважав, що вона в даний момент не готова до самостійного походу в Україну. Ю. Тютюнник дотримувався тієї ж думки. Петлюра доручив Мазепі повернутися у Варшаву и обговорити з заступником прем'єра Андрієм Лівіцьким питання про ініціювання урядом УНР мирних пропозицій уряду Радянської Росії¹³.

У цих умовах уряд УНР звернувся зі спеціальним меморандумом до польського уряду з приводу своєї можливої участі в переговорному процесі з радянською стороною. Керівництво Польщі опинилося в складному становищі, адже перемога під Варшавою хоч і поміняла співвідношення сил, проте більшовицька армія не була разбита і мала величезні людські ресурси. Країни Антанти відмовилися надати Польщі збройну допомогу і вимагали підписання мирної угоди з Радянською Росією та встановлення польського кордону по лінії Керзона. В цій ситуації «проблема УНР» створювала для польської сторони додаткові труднощі, тим більше, що радянська сторона була досить непримирима в питанні участі делегації УНР в переговорах, а до складу власної делегації вона включила представників УСРР. І тим не менше на засіданні Ради оборони Польщі, яке відбулося 11 вересня 1920 р., міністр закордонних справ Сапега підкреслив, що українські війська в самий драматичний момент мужньо билися на польській стороні, що Польща має певні зобов'язання стосовно уряду Петлюри і повинна їх виконати. Розрахунок міністра полягав у тому, що на момент підписання перемир'я польська армія вийде до лінії

Збруча, а українську армію, оснащену всім необхідним, «ми направимо на схід», де вона сама знайде вихід.¹⁴ Як стверджує сучасна історіографія, в політичній еліті Польщі не було єдності думок з українського питання. Послідовну позицію підтримки українців займали нечисленні прихильники Пілсудського. Маршал вважав за можливе і необхідне вимагати від більшовиків визнання незалежності України та виведення радянських військ з її території. У випадку відмови ворожої сторони пропонував продовжити війну до переможного завершення. Але авторитет Пілсудського після невдачі Київського походу підупав, і він не міг суттєво впливати на зовнішню політику.

У вересні, після Варшавської битви, в якій брали участь і українські війська, розгорнувся новий польсько-український наступ. Форсувавши в середині вересня Дністер, армія УНР розгромила частини 14-ї радянської армії і оволоділа територією між Дністром і Збручем. 19 вересня українські і польські війська увійшли в Тернопіль, а 27 — в Проскурів. Але це були лише тимчасові тактичні успіхи.

Польську делегацію на переговорах в Ризі очолювали опоненти Пілсудського, одностумці Романа Дмовського, націонал-демократи Ян Домбський і Станіслав Грабський. Переговорний процес почався з визнання повноважень сторін. Ян Домбський визнав повноваження представників УСРР: Емануїла Квірінга, Дмитра Мануїльського і Миколи Скрипника. Тоді як делегація УНР, очолювана Сергієм Шелухіним, на засідання конференції допущена не була. Цей факт виявився знаковим. Хоча у ході переговорів українське питання неодноразово привертало до себе увагу, воно по великому рахунку було спекулятивним, обидві сторони використовували його лише з метою тиску на опонентів та досягнення вигідних для себе умов миру.

12 жовтня в Ризі між польською і радянською сторонами було досягнуто домовленість про перемир'я. Поляки вирішили далі війну не продовжувати, для цього у них не вистачало сил,

до того ж запропоновані радянською делегацією умови їх цілком влаштували. Звичайно, Ризьке перемир'я не відповідало умовам Варшавської угоди, проте на цей рахунок у польських націонал-демократів було тверде переконання, що Варшавська угода була лише персональною угодою Пілсудського та Петлюри, угодою, яку не ратифікував польський сейм.

Завершення радянсько-польської війни поставило в дуже складне становище державні структури УНР. У жовтні 1920 р. нечисленна армія УНР залишилась один на один проти армії більшовицької. В листопаді вона займала фронт від Яруги над Дністром, по р. Мурафі і далі, через Бар до Волковинців. Протягом вересня–листопада армія УНР проводила мобілізацію, в результаті чого вдалось її поповнити 19 тис. осіб. У підсумку, на продовольчому утриманні армії УНР нараховувалось близько 5,5 тис. старшин та 35 тис. козаків, а бойовий склад налічував близько 2 тис. старшин, 17 тис. багнетів і 5,5 тис. шабель. Політичне керівництво УНР продовжувало пошук ймовірних союзників для подальшої боротьби з більшовиками. Повноважні представники уряду УНР 5 листопада підписали військову конвенцію з Російським політичним комітетом, який очолював Б.Савінков. Комітет визнав державну незалежність УНР. Проте це вже мало втішало. Всі розуміли, що після завершення розгрому військ генерала Петра Врангеля в Криму, протистояти червоній армії буде неможливо. 11 листопада армія УНР мала почати наступ. Розвідка ворога дістала інформацію про цей намір, а червоне командування вирішило нанести неочікуваний превентивний удар по українській армії в районі Могилева-Подільського, червона кіннота вийшла в тил українських частин і дезорганізувала їхній фронт. В результаті армії УНР довелось залишити не тільки Могилів-Подільський, але й Кам'янець-Подільський, останню столицю УНР. 14 листопада уряд УНР на чолі з Андрієм Лівіцьким залишив Кам'янець-Подільський. За свідченнями очевидців, відступ з Кам'янця являв масштабне і разом з тим гнітюче видовище:

тисячі людей, які раніше відчували на собі режим більшовиків і не хотіли, щоб подібне повторилось з ними ще раз, рушили на захід, це були не тільки заможні люди, але й ремісники та робітники.

21 листопада армія УНР після оборонних боїв у районі Чорний Острів — Волочиськ відійшла на правий берег Збруча, де була інтернована польськими військами та розташована у спеціальних таборах. Усього в п'яти таборах для інтернованих опинилося близько 40 тис. осіб. Це був ще один трагічний поворот в історії Української революції, ще одне величезне розчарування, спричинене черговою поразкою. Симон Петлюра не втрачав присутності духу і намагався вкотре мобілізувати своїх прибічників. Але песимізм охопив самих стійких і послідовних борців за українську незалежність. Євген Чикаленко, один з найвидатніших українських діячів початку ХХ ст., у своєму щоденнику 18 жовтня 1920 р. записав: «Тепер я не покладаю ніяких надій на можливість організувати хоч малесеньку українську державу між двома дужими сусідами, які прагнуть її поділити між собою, щоб захопити багатства. Мої пророкування справдились, і тепер по Ризькому договору більшовики поділили її [Україну — В.В.] з поляками; а коли більшовики проваляться, і їх замінить реакція або демократія, то вона санкціонує цей поділ /.../Я не вірю в здатність української нації організувати українську державність, скориставшись анархією в Росії, яка наступить там при заміні більшовицької влади, бо ми ще не нація, а тільки матеріал для неї /.../Тепер же поляки будуть утихомирювати і ополячувати свою частину України, а росіяни будуть намагатися обрусити — свою. І такий стан, така глуха внутрішня боротьба з пануючими націями тягтиметься аж до нової всеєвропейської катастрофи. Тому-то заходи Петлюри організувати тепер українську державу, хоч на малесенькій території, я вважаю безнадійними, але, з другого боку, цей процес боротьби популяризує як серед свого народу, так і за кордоном ідею української державності»¹⁵. Сьогодні можна дивуватися прозорливості Є. Чикаленка, проте

подібні песимістичні думки були досить поширеними серед української інтелігенції того часу. Політична еліта України розбилася на окремі ворогуючі табори, що протягом кількох десятиліть займалися рефлексіями та дискусіями, в яких шукали винних в поразках. 1920 р. опозиція до Петлюри була як ніколи численною. На нього падало максимум звинувачень у поразках. Це ще більше забиало сили і посилювало драматизм ситуації. Уряд, міністри і близько 200 міністерських працівників знайшли притулок в Тарнові біля Кракова. Становище їх було важким і незрозумілим. Як писав очевидець: «Поляки і самі не знають, що їм робить зо всіма цими рештками УНР; одпихнути їх зовсім і інтернувати не рішаються — а ну ж знову відновляться військові операції з більшовиками, тоді можуть ці петлюрівці знову стати в пригоді — поведуться добре; /поляки / також бояться, щоб із-за цього не зірвались переговори в Ризі, а миру вони страшенно прагнуть, з огляду на своє внутрішнє, особливо економічне становище»¹⁶.

Ще 8 листопада, в Ялтушкові, у вагоні командуючого армією УНР М. Омеляновича-Павленка відбулася державна нарада, в якій взяли участь Голова Директорії, уряд та вищий командний склад армії. Військові ультимативно ставили питання про перерозподіл вищої державної влади між Директорією, тобто Симоном Петлюрою, Радою Народних Міністрів і передпарламентом, який необхідно було скликати, а також вимагали проведення політичної амністії. 12 листопада уряд ухвалив два закони: «Про тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» і «Про Державну Народну Раду УНР». Закони дещо обмежували владу Симона Петлюри, але після катастрофи він їх підписав 2 грудня в Тарнові. Наприкінці листопада був організований Державний Центр УНР. Майже в той же час (4 січня 1921 р.) у Відні опонентами Петлюри була утворена Всеукраїнська Національна Рада. Очолив її С. Шелухін. У відповідь Петлюра 9 січня схвалив закон про Раду Республіки (передпарламент), яка вперше зібралась 3 лютого

1921 р. в Тарнові. Обидві Ради проіснували лише декілька місяців і були ліквідовані.

У паузі між укладанням перемир'я і остаточним підписанням мирного договору не виключалась можливість відновлення воєнних дій, тому польська сторона розглядала структури УНР як союзні і дружні та взяла на себе зобов'язання по їх забезпеченню. У випадку продовження війни цілком реальним здавалося відновлення українсько-польського союзу. В цих умовах Симон Петлюра концентрував всі зусилля на збереженні армії УНР і організації повстання в Україні проти більшовицької окупаційної влади. 21 січня 1921 р. на засіданні Ради Народних Міністрів УНР він ініціював утворення спеціального фонду, який би фінансував діяльність по встановленню зв'язків Державного Центру з повстанськими організаціями в Україні, розробку загального плану боротьби з більшовиками і створення спеціального Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР. Досить швидко штаб було організовано, його очолив генерал-хорунжий Юрій Тютюнник.

У середині осені 1920 р. в Ризі відновилися засідання мирної польсько-радянської конференції. Вони закінчились 18 березня 1921 р. підписанням мирного договору. Польща отримала від радянської сторони територіальні поступки, аналогічні тим, які мали місце у Варшавській угоді. Формально обидві сторони визнали незалежність України та Білорусії і зобов'язалися не втручатися у внутрішні справи іншої сторони. Реально це означало, що Україна та Білорусія залишаються під контролем Радянської Росії. Пізніше керівник польської делегації в Ризі Ян Домбський в своїх спогадах писав, що радянська делегація зайняла в Ризі в справі України жорстку непоступливу позицію, керівник радянської делегації Адольф Йоффе шантажував польську сторону продовженням війни у випадку, якщо поляки будуть відстоювати інтереси УНР¹⁷. П'ята стаття договору зобов'язувала обидві сторони не створювати і не підтримувати організації, які воюють з другою

договірною стороною, що забороняло перебування на території Польщі всіх антибільшовицьких організацій, включно з урядом УНР. По суті ця стаття робила неможливим подальше існування УНР, боротьба за яку тривала 4 роки. Підписання договору в такій редакції стало перемогою концепції Романа Дмовського над федеративною концепцією Юзефа Пілсудського. Сам маршал, не відмовляючись від своїх ідей, в кінці 1920 р. усвідомлював, що в умовах, які склалися, реалізувати власний план було неможливим.

У польській політичній еліті не було єдності в оцінках Ризького миру. 12 квітня в сеймі виникла гостра дискусія з приводу подальшого перебування на території Польщі Державного Центру УНР. Польські націонал-демократи наполягали на його ліквідації. 15 квітня польський сейм ратифікував Ризький мирний договір, після чого польський уряд заборонив українським емігрантам займатися політичною діяльністю на території Польщі. В цій ситуації міністр закордонних справ УНР Андрій Ніковський у письмовій формі звернувся до Петлюри з низкою питань, на які Голова Директорії відповів таким чином: «а) про виїзд уряду чи частини його не слід ставити питання в площині принципіальної конечності. Це загрожувало би нам всередині тяжкими наслідками. Справа в разі потреби вирішувалась би лише персонально до того чи іншого міністра. Робити з цього «питання» не слід; б) справа з моєю подорожжю до Парижу — для мене дивна. Такої подорожі бути не може, бо в інтересах державних — при даних обставинах — вона була би недопустимою. Щодо мене — найбільш відповідною формою розв'язання справи могло би бути законспірування мого побуту і життя; в) щодо інсценіровки виїзду уряду — то це річ дуже делікатна, і з нею поводитися треба дуже обережно; г) головною задачею в осягненні заходів урядових перед польським урядом — є здобуття і то негайно грошових засобів. Це потрібно в інтересах нашого уряду і армії».¹⁸ Лист свідчив про те, що Петлюра конфіденційно отримав якісь доволі вагомні сигнали

про неофіційну підтримку зі сторони не тільки Пiлсудського та його прибічникiв, але i уряду. Близкий до Петлюри Євмен Лукасевич в листi, датованому 25 березня 1921 р., писав Євгену Чикаленку, що бiля Петлюри знову знаходиться польський офiцер-зв'язкiвець, а польський уряд видiлив уенерiвському 20 млн марок для потреб уряду та армii.¹⁹ В цей же час члени польського уряду публiчно неодноразово пiдкреслювали, що з урядом УНР вони не пiдтримують офiцiйних вiдносин, а окреми мiнiстри УНР перебувають на території Польщi як приватнi особи. Добре поiнформований Євген Чикаленко 19 травня 1921 р. зробив у своєму щоденнику такий запис: «Всi українськi та деякi росiйськi газети злорадно пишуть, що на основi Ризького мирного договору поляки лiквiдують петлюрiвськiй уряд i вивозять українськiх солдат до Францiї на роботи. Натурально, що це неправда, но про лiквiдацiю уряду — це правда, але поляки це роблять для видимостi, щоби бiльшовики не чiплялись до них. Побоюючись большевицького наступу, поляки не хочуть розпускати українське вiйсько, так як воно в значнiй мiрi стане їм в допомогу, якщо бiльшовики, дiйсно, пiдуть на них вiйною, як про це всi говорять»²⁰.

Так чи iнакше становище в таборi УНР було критичним. Пiсля Ризького договору керiвництво Державного центру УНР змушене було не тiльки скорочувати кiлькiсний склад урядових iнституцiй, лiквiдувати другоряднi мiнiстерства, але i з метою конспiрацiї проводити реорганiзацiю державних структур, надаючи їм характер громадськiх органiзацiй. Наприклад, вiйськове представництво УНР було замiнене вiйськово-лiквiдацiйною комiсiєю, на базi уряду УНР виник Українськiй Центральний комiтет, який очолював Микола Ковальськiй, а до його складу увiйшли крiм українцiв i поляки — Станiслав Стемповськiй, Генрiх Юзевськiй та Юхим Волошиновськiй.

Критичний стан табору УНР позначився на роботi Ради Республiки. Вона в останнiй раз легально зiбралася в Тарновi

26 квітня, згодом до своєї ліквідації проводила засідання нелегально. Замість того, щоб об'єднувати українську політичну еліту Рада стала місцем її політичних зіткнень. У результаті спочатку її залишили представники українських соціал-демократів, після — соціалісти-федералісти. Фактично 5 вересня 1921 р. Рада Республіки припинила своє існування. Однією з причин її політичної смерті було те, що вона не знаходила підтримки Симона Петлюри і навіть часто викликала його відверте роздратування та критику. Як засвідчив у своїх споминах Ісаак Мазепа, в травні 1921 р. у розмові з ним Петлюра різко розкритикував дії Ради Республіки і зауважив, що в інтересах справи було б непогано, якби Рада на пару місяців пішла на канікули і припинила свою діяльність²¹. В цій же розмові він заявив про бажання підготувати кавалерійський рейд в Україну. До цього підштовхувало декілька причин. Найперше, успіх такого рейду без сумніву підняв би авторитет Петлюри і змусив би замовкнути його опонентів. По-друге, становище інтернованої армії УНР було катастрофічним, поляки не мали можливості її утримувати, фінансування на табори інтернованих постійно урізалось. Число таборів до кінця 1921 р. зменшилося з п'яти до трьох. Кількісний склад армії з причини високої смертності і дезертиства неухильно падав. До середини 1921 р. армія нараховувала менше 14 тис. осіб²². Одним з можливих виходів зі становища, що склалося, була організація походу армії на власну територію. До цього підштовхувала і ситуація в Україні, де серед населення зберігалось відверте і неприховане незадоволення більшовицькою політикою, а на цьому ґрунті росли надії на повернення Петлюри. Його постать обростала міфами, особливо серед селянства, яке на політику «воєнного комунізму» відповідало збройним опором, продовженням повстанського руху. Ось лише кілька фрагментів з чекістських інформаційних зведень того часу. 23 березня 1921 р. особливий відділ Київського військового округу повідомляв, що арештовані повстанці на допитах показали, що Петлюра за кордоном формує армію і за

кілька днів перейде з нею кордон, щоб об'єднатися з повстанцями²³. В аналогічних телеграмах за 18 та 21 квітня розкривалась широка географія повстанського руху. Під самим Києвом, в районі Боярки, повстанці планували наліт на Київ, а до того захопили Мотовилівку. Причиною останнього нападу на Мотовилівку став початок розверстки м'яса. У Липовецькому повіті чекісти зафіксували загони Лиха і Пугача. В Балтському та Ольгопільському повітах — загони Кошового та Заболотного. Під проводом Заболотного нараховувалося 15 кавалерійських підрозділів. Метою повстанців, зазначалось у телеграмі, є боротьба за самостійну Україну²⁴.

Зародившись в Україні, повстанський рух у 1920 р. вийшов за її межі. Влітку 1920 р. спалахнуло грандіозне повстання селян Тамбовської губернії під керівництвом есера Антонова. Повстанська армія Антонова об'єднувала близько 50 тис. бійців. Ще масштабніше виглядав виступ селян Західного Сибіру. Повстанська Народна армія цього регіону налічувала близько 100 тис. бійців. Повстанськими виступами були охоплені Дон та Кубань. В березні 1921р. більшовикам з величезним зусиллями вдалося придушити повстання гарнізону Кронштадту.

На фоні цих подій нестихаючі виступи українського селянства являли смертельну небезпеку для більшовиків. Про це недвозначно говорили резолюції з'їздів і пленумів ЦК КП(б)У, які закликали до безпощадної боротьби з «куркульством» і «бандитизмом».

Партизансько-повстанський штаб на чолі з Юрієм Тютюнником від моменту свого створення в лютому 1921 р. вів роботу по встановленню зв'язків з окремими повстанськими загонами, здійснював координацію їх діяльності, розробляв оперативні завдання окремим загонам, збирав розвідувальну інформацію і до кінця літа 1921 р. спрямував в Україну понад 500 спеціально відібраних офіцерів-інструкторів. Вся територія України була поділена штабом на п'ять повстанських груп і 22 повстанські райони²⁵. Штаб розробив план повстання і готувався до його

здійснення. Діяльність Партизансько-повстанського штабу достатньо вивчена і описана українськими істориками, ними проаналізовано хід листопадового рейду, який отримав назву «Другого зимового походу»²⁶. Пояснюючи причини невдачі походу, дослідники справедливо говорять про його недостатню підготовку, малу чисельність похідних груп, відсутність необхідного озброєння, амуніції, екстремальні похідні умови. Поза полем історіографічного аналізу залишився факт ефективного використання більшовиками спочатку прелімінарного, а потім основного Ризького мирного договору для зміцнення своєї влади в Україні. Вивільнивши значні збройні контингенти, які були задіяні в радянсько-польській війні, більшовики кинули їх на боротьбу з повстанцями. В Україні було задіяло близько 200 тисяч регулярних військ, які доповнювались збройними підрозділами ВЧК, військами внутрішньої служби, частинами особливого призначення. Співвідношення сил, їх озброєння були не на користь повстанців. Опір повстанців був суттєво підірваний масовим голодом 1921–1922 рр. До того ж у 1921 р. більшовики пішли на поступки селянству, задекларували зміну «воєнного комунізму» новою економічною політикою.

Невдалий Другий зимовий похід, розстріл 359 вояків похідної групи під Базаром розглядається сучасною українською історіографією як остаточне припинення збройної боротьби за Українську Народну Республіку, а одночасно і завершення Української революції. Поразку Української революції історики пояснюють багатьма факторами, передусім недостатнім рівнем національної єдності та свідомості, селянським характером нації, відсутністю впливової політичної еліти, а також не в останню чергу несприятливими зовнішньополітичними факторами, небажанням Антанти побачити Україну суверенною державою на політичній карті Європи після Першої світової війни. Ризький мир — підтвердження цієї тези.

¹ *Бетлій О.В.* Українське питання в міжнародних відносинах Центральної Європи 1919–1923 рр.: Автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня канд. історичних наук. — Київ, 2003. — 16 с.; *Віднянський С.В., Калінчик В. В.* Українсько-польські відносини 1917–1926 рр.: сучасна історіографія проблеми // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. — Луцьк, 2007. — С. 44–51; *Галицька-Дідух Т. В.* Східна Галичина і Ризька мирна конференція (1920-1921 рр.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. історичних наук. Львів — 2001. — 16 с.; *Гетьман Д. І.* Ризький мирний договір 1921 року та повернення культурних цінностей у польсько-українських взаєминах: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. історичних наук. Київ — 2010. — 16 с.; *Кобринська С.Б.* Ризький мир як завершальний етап боротьби (1917–1921 рр.) за утвердження української державності: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. — К., 1996. — 16 с.; *Кобринська С.Б.* Ризький мир і проблема кордонів між Польщею, Україною та Росією // Теоретичні та практичні проблеми становлення правової держави в Україні. Вип. 2: матеріали наукової конференції юридичного факультету Чернівецького держ. університету ім. Ю.Федьковича (4–5 травня 1995 р.). С. 95–99.; *В. Сергійчук.* Ризький договір 1921 року як четвертий поділ України між Москвою і Варшавою // *Сергійчук В.* В обороні української правди. — К., 2010. — С. 228–244.; *Соловійова В.В.* Ризький договір 1921 р. // *Ukrainika- Polonika* — Вип. 2. — Київ–Житомир, 2008 — с. 68–77.

² Українська Центральна Рада: Документи і матеріали в двох томах... — Т. 1. — С. 54.

³ *Дейвіс Норман.* Європа. Історія. — К., 2006. — С. 943.

⁴ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — К., 1928. — С. 540.

⁵ *Антонов-Овсеенко В.* Записки о гражданской войне. — Т. 1. — М., 1924. — С. 48.

⁶ Перший з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 5–12 липня 1918 року. Протоколи. — К., 1988. — С. 127.

⁷ *Ленин В.И.* Военная переписка. 1917–1922 рр. — М., 1987. — 102–103.

⁸ Політична історія України. ХХ століття: у 6 томах. — Т. 2. — С. 328.

⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: у 2-х т. — Т. 1. — С. 53.

¹⁰ *Доценко О.* Матеріали і документи до історії Української революції (Літопис Української революції). — Львів, 1924. — Т. 2. — Кн. 4. — С. 253.

¹¹ Голова української делегації на Паризькій мирній конференції Григорій Сидоренко довірочно розповів Євгену Чикаленку про свою конфіденційну зустріч з головою Вищої Ради Антанти, прем'єр-міністром Франції Жоржем Клемансо. Клемансо відверто заявив, що Франція ніколи не згодиться на незалежність України, навіть як би Україна взяла на себе всі борги колишньої Росії, тому що коли Україна відбудеться як самостійна держава, то неминуче стане союзником Німеччини, і тоді у Франції виникнуть складні проблеми. Клемансо вважав, що завданням керівництва Франції є відновлення колишньої Росії і відновлення великої Польщі (Архів Української вільної академії наук в США. — Ф. Є. Чикаленка. Щоденник, запис 3 лютого 1921 р.)

¹² Центральний державний архів громадських організацій України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Д. 229. — Л. 113.

¹³ *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. — Т. 3 — С. 43.

¹⁴ Документф и материалы по истории советско-польских отношений: в 12-ти т. — Т. 3. — М., 1965. — С. 377.

¹⁵ *Чикаленко Євген.* Щоденник. 1918–1920. — К., 2005. — С. 467.

¹⁶ Там само. — С. 520.

¹⁷ *Dabski J.* Pokoj Ryski. Wspomnienia. — Warszawa, 1931. — S. 78.

¹⁸ *Симон Петлюра.* Статті, листи, документи. — Т. III. — К., 1999. — С. 417–418.

¹⁹ Архів Української вільної академії наук в США. — Ф. Є. Чикаленка. — Лист. Є. Лукасевича від 25 березня 1921 р.

²⁰ Там само. — Щоденник, запис 19 травня 1921 р.

²¹ Мазена І. Цит. праця. — С. 80.

²² Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: інтернована армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). — К. — Філадельфія, 1997. — С. 34.

²³ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Док. и матер. В 4-х т./Т.1. 1918–1922гг. Под ред. А. Береловича, В.Данилова. — М., 1998. — С. 398.

²⁴ Там же. 3 С. 417.

²⁵ Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена... — С. 88.

²⁶ Верига В. Листопадовий рейд. — К., 1995. — 192 с. Другий зимовий похід: Листопадовий рейд. Базар. — К., 1995. — 239 с.; Файзулін Я. М. Другий Зимовий похід в контексті української національно-визвольної боротьби 1917–1921 років: Автореферат дис. ... кандидата історичних наук. — К., 2008. — 16 с.